

Dr hab. Jarosław Wołkonowski

Filia Uniwersytetu w Białymstoku w Wilnie, Litwa

**Recenzja wydawnicza opracowania
dr hab. Moniki Tomkiewicz
Zbrodnia 1941–1944 w Ponarach,
wydanie drugie poprawione i uzupełnione,
Warszawa 2021**

Tematem omawianego obszernego, liczącego ponad 460 stron, opracowania, jest analiza masowych akcji mordowania ludności w podwileńskich Ponarach przez niemieckie władze okupacyjne i ich kolaborantów, które miały miejsce w okresie od lipca 1941 do lipca 1944 roku. Temat ten jest niezmiernie ważny, gdyż Ponary są miejscem, gdzie podczas II wojny światowej stracono największą ilość niewinnych ludzi nie tylko na terenie przedwojennego województwa wileńskiego, ale również na terenie Litwy. Większość ofiar stanowili mieszkańcy Wileńszczyzny pochodzenia żydowskiego, którzy byli obywatelami II Rzeczypospolitej. Należy również odnotować, że wśród straconych w Ponarach było wielu członków polskiego podziemia wileńskiego Armii Krajowej, rekrutujących się głównie z Wileńszczyzny. Badań nad tym tematem podjęli się pracownicy Instytutu Pamięi Narodowej, który został powołany w celu przywrócenia pamięci o tych ofiarach oraz ustalenia mechanizmu zbrodni i jej wykonawców. Ważna jest uwaga Autorki książki dotycząca tragicznej cechy tego miejsca zbrodni, a mianowicie fakt, że z Ponar nikt żywy nie wychodził.

Recenzowane opracowanie jest drugim wydaniem książki, przedstawiającym w sposób wyczerpujący ten temat. Ukazało się ono trzynaste

lat po pierwszym wydaniu¹. W ciągu tego okresu nastąpił znaczny rozwój badań nad historią Kresów północno-wschodnich II RP w okresie II wojny światowej oraz historią Generalnego Komisarjatu Rzeszy *Ostland*, co umożliwiło poszerzoną i bardziej głębszą analizę tej tematyki.

W nowym wydaniu książki Autorka przedstawiła wyniki rzetelnej kwerendy archiwalnej. Korzystała ona ze zbiorów archiwów Instytutu Pamięci Narodowej, kopii cyfrowych materiałów archiwalnych z Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, Muzeum Holocaustu w Waszyngtonie oraz Litewskiego Archiwum Specjalnego w Wilnie, a także kopii z Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie, ze Studium Polski Podziemnej – Archiwum AK w Londynie oraz zbioru dokumentów dostępnych na stronie internetowej Yad Vashem Documents Archive, zbiorów Archiwum Politycznego Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Berlinie, Archiwum Pełnomocnika Federalnego do spraw Materiałów Państwowej Służby Bezpieczeństwa NRD, Archiwum Krajowego Zarządu Wymiaru Sprawiedliwości w Ludwigsburgu. Starannie uzupełniona została literatura przedmiotu z ostatnich lat.

Podstawowa część drugiego wydania książki, dotycząca terroru niemieckiego i ich kolaborantów w Wilnie oraz eksterminacji w Ponarach dokonywanej w latach 1941–1944, zachowuje nadal swoją aktualność. Mord w Ponarach nadal zajmuje bardzo ważne miejsce w polityce historycznej Polski i Litwy – co roku odbywają się uroczystości i apele organizowane przez oba kraje oraz organizacje społeczne i kombatanckie. Wzmianki o Ponarach pojawiły się w podręcznikach historii wydanych na Litwie oraz na liście dni świątecznych w tym kraju. Zasługą Autorki jest wyjaśnienie przyczyn natychmiastowych akcji mordowania ludności żydowskiej tuż po wkroczeniu na te tereny wojsk niemieckich. Stało się to z powodu obarczenia przez władze niemieckie obywateli II RP pochodzenia żydowskiego o popieraniu władzy sowieckiej w latach 1940–1941. Jest to ważny moment pomagający zrozumieć powody masowych mordów na ludności żydowskiej, dokonanych przez niemieckie władze okupacyjne i ich kolaborantów na terenie Litwy i w tej części Wileńszczyzny, która znalazła się w granicach Litwy jesienią 1939 r.

---

¹ TomkiewiczMonika, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2008, ss. 460.

Inną ważną kwestią są uzupełnienia dotyczące akcji mordowania byłych obywateli II RP narodowości polskiej, jakie miały miejsce na Ponarach. Dotyczy to listy ofiar zbrodni dokonanej w latach 1941–1944, na której znalazły się 53 nowe nazwiska (a nie 52) straconych w Ponarach obywateli polskich narodowości polskiej (Autorka nie uwzględniła na tej liście straconego w dniu 15 maja 1943 r. członka wileńskiej AK Mieczysława Brażewicza-Dosiołki). Oznacza to, iż znamy tożsamość 406 ofiar narodowości polskiej zamordowanych w Ponarach. Poza tym informacje dotyczące osób straconych zostały uzupełnione o dodatkowe dane, takiej, jak powody aresztowania i ich data oraz data rozstrzelania – jest to ogromny sukces naukowy Autorki i duży walor drugiego wydania omawianej pracy. Znalazły się tu również inne istotne informacje, np. o tym, że wszystkie cztery osoby narodowości polskiej, które zapisały się do oddziału specjalnego, przedtem zmieniły swoją narodowość na litewską (komentarz do przypisu 196). Jest to bardzo ważne uzupełnienie pozwalające zrozumieć system funkcjonowania różnych litewskich oddziałów kolaborujących z niemiecką władzą okupacyjną. Równie ważne jest również uzupełnienie dotyczące złożenia przysięgi wierności (przypis 199), co sprawiło, że niemieckie władze okupacyjne przekazały Litwinom szerokie pełnomocnictwa, a same jedynie monitorowały sytuację na Wileńszczyźnie (przypis 214). Nieznany dotychczas był też ustalony przez Autorkę fakt zamordowania przez litewskich działaczy w wirydarzu klasztoru franciszkańskiego tuż przy ul. Trockiej kilkudziesięciu jeńców sowieckich i Żydów już 24 czerwca 1944 r. (przypis 351), który można uznać za początek eksterminacji ludności żydowskiej na Wileńszczyźnie. Ważne są inne uzupełnienia dotyczące akcji mordowania ludności cywilnej w Ponarach (np. przypisy 742, 750 i inne).

Drugie wydanie zostało wzbogacone o raporty przedstawiające sytuację na Wileńszczyźnie, podpisane przez osobę ukrywającą się pod pseudonimem „Kalina”. Moim zdaniem był to dowódca Komendy Głównej AK Stefan Rowecki, który takim pseudonimem posługiwał się podpisując depeze do Londynu². Cenne są nowe fakty dotyczące ratowania ludności żydowskiej na terenie Wilna i Wileńszczyzny, przez ludność cywilną (przypisy 437–440) i Kościół katolicki (przypisy 443–444) oraz są dane osobowe osób zamordowanych we wsi Pirciupie (lit. *Pirčiupiai*) w

---

² Zob.: Stefan Grot-Rowecki – biografia (prv.pl), <http://grot.rowecki.prv.pl/biografia.html> [dostęp: 20.07.2021].

czerwcu 1944 r. Prosiłbym Autorkę o rozważenie możliwości podania podobnych list ofiar zamordowanych w Ostrowcu, Pleszczenicach, Oliennikach, Gumbie, Święcianach, Łyntupach, Kiemieliszkach, Komajach, Hoduciszkach i Połukni, gdyż nieznane są szerszemu kręgowi odbiorców ani liczba, ani nazwiska zamordowanych.

Podsumowując chciałbym odnotować, że drugie wydanie książki *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944* autorstwa dr hab. Moniki Tomkiewicz spełnia wszystkie wymogi, aby ukazało się ono drukiem, a moje uwagi mają charakter raczej polemiczny i redaktorski. Niemniej jednak proszę o ich rozważenie, gdyż, według mojej opinii, posłużą one wzbogaceniu badań nad tą tematyką. Można stwierdzić, że drugie wydanie książki jest kompleksowym zbiorem najnowszej wiedzy na temat zbrodni dokonanej w latach 1941–1944 w Ponarach pod Wilnem.